

OSMANLI'DA DÂD HARFİ TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA ALİ B. SÜLEYMAN EL-MANSÛRÎ'NİN YERİ

The Place of Ali b. Suleiman el-Mansûrî in the Context of Dad Letter Discussions in the Ottoman Empire

Ahmet GÖKDEMİR*

ÖZ

Makalede sırasıyla; dâd (ض) harfine dair genel bilgiler verilecek, el-Mansûrî öncesinde dâd harfiyle ilgili yazılan eserler, Osmanlı'daki dâd harfiyle alakalı tartışmalar ve eserler zikredilecek, Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin konuyla ilgili risâleleri ve kendisinden sonrasına etkisine değinilecektir. Buradaki amaç problemin baştan beri izlediği seyir, Osmanlı'da almış olduğu hal ve el-Mansûrî'nin tartışmalardaki düşüncelerini ve tepkilerini ortaya koymak suretiyle kendisinin bu mesele hakkındaki konumunu ve etkisini tespit etmektir. İncelemeler sonucunda el-Mansûrî'nin nitelediği eserleri ve yetiştirmiş olduğu talebeleri vasıtasıyla bu konuda büyük bir etkide bulunduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dâd Harfi, Osmanlı, Ali b. Süleyman el-Mansûrî, Müşâfehe, İsnad.

ABSTRACT

In this article respectively; General information about the letter "daad", studies made in this regard before al-Mansûrî, discussions and works on this letter in Ottomans era, related treatises of Ali b. Suleiman al-Mansuri and their influence on ensuing works are discussed. This work aims to reveal the course of the problem and its form in Ottoman times and to prove the prominence and influence of al-Mansûrî's arguments through his studies. As a result of the research, one can easily reach to the point that al-Mansûrî has a great influence on this issue by his own works and the works of students raised by him.

Keywords: Letter "daad", Ottoman, Ali b. Suleiman al-Mansuri, Mushafaha, Isnad.

* Dr. Arş. Gör., Yalova İslami İlimler Fakültesi, (ahmetgokdemir81@hotmail.com)

Giriş

Arapların dahi telaffuzunda sorun yaşadığı dâd(ض) harfiyle ilgili sorun Arap olmayanların da Müslüman olmalarıyla beraber kendi dillerinde böyle bir harfin olmaması hasebiyle artarak devam etmiştir. Bu problemin ortadan kaldırılması için dâd harfinin değişik yönleriyle ilgili eserler vücuda getirilmiştir. Bu eserler daha ziyade dâd harfinin zâ(ظ) harfiyle karıştırılmamasına yöneliktir. Ayrıca bahsi geçen harfle ilgili sorun sadece teoride kalmamış, bu harfe dair çok büyük tartışmaların olduğu da görülmüştür.

Dâd harfine dair eser yazımı ve tartışmalar Osmanlı'da da devam etmiştir. Öyle ki konuyla ilgili sorunlar, Sultan III. Ahmed'in huzurunda tartışılıp bunun sonucunda birtakım kimselerin sürülmesine ve Damat İbrahim Paşa'nın (ö. 1143/1730) öldürülme sebeplerinden biri olmasına varacak kadar ciddi boyutlara ulaşmıştır. Adı geçen harfle ilgili Osmanlı'daki tartışmalar daha ziyade Saçaklızâde, İbnĞanem el-Makdisî'nin konuya dair görüşleri ve bunlara reddiye mahiyetinde sürdürülmüştür. Osmanlı'daki dâd harfine dair oluşan edebiyatta ve tartışmalarda Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin de rolü büyüktür. Aşağıda, bahsi geçen zatın bu konudaki görüşleri ve kendinden sonrasına etkilerine değinilecektir.

Dâd Harfi ile İlgili Genel Bilgiler

"Ed-dâdü'l-mu'ceme" diye de isimlendirilen dâd harfi Arap alfabesinde on beşinci sırada bulunur.Arapça'nın dışındaki dillerde bu harfin bulunmaması dâd harfini diğer harflerden ayıran en önemli özelliklerden biridir. Dâd harfinin öne çıkan vasıflarından biri telaffuzunu kaynaklarda belirtilen şekliyle yapmada oldukça zorluk çekilmesidir. Söylenişteki sıkıntı Araplar için de Arap olmayanlar için de söz konusudur. Itbâk, cebr, rihvet, istitâle ile isti'lâ sıfatlarını haiz olmasındaki gibiaralarındaki benzerlik sebebiyle dâd (ض) harfinin zâ (ظ) harfi ile karıştırılmıştır. Bu karışıklık İslâm'ın ilk yıllarında da görülmekle beraber Farslılar'laTürkler'in Müslümanlığı kabul etmeleriyle beraber artmaya başlamıştır. Kur'ân tilavetindeki gibi birçok durumda ortaya çıkan bu problemi gidermek amacıyla müstakil eserler kaleme alınmıştır.¹

Dâd harfine dair problemlerin en önemlisi dâd harfinin seslendirilmesiyle ilgilidir. Problemin ortaya çıkmasında dâd harfinin zayıf dâd olarak da isimlendirilenzâ(ظ) şeklinde çıkarılmasının etkisi büyüktür. Sibeveyh (ö. 180/796) konuyla ilgili dâd harfinin zayıf dâd olarak da nitelendirilen zâ (ظ) şeklinde çıkarılmasının Kur'ân tilaveti ile şiir bakımından güzel görülemeyeceğini söyler.²

1 Ahmet Turan Arslan, "Dâd", *DIA*, İstanbul: 1993, c. 8, s. 396-397.

2 Ebû Beşer Amr b. Osman Sibeveyh, *el-Kitâb*, (thk.Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire:Mektebetü'l-Hancı, 1988, IV, s. 432. Ali b. Süleyman, *Reddü'l-İlhâd* adlı eserinde dâd harfinin zayıfça bir şekilde (ظ) şeklinde çıkarılmasını uygun görmeyen, Sibeveyh'in bu görüşünden istifade etmiştir. Bkz. Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *Reddü'l-İlhâdî'n-nutkibi'd-dâd*, Süleymaniye Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 626, vr. 4a-5b.

Ali b. Süleyman'ın İbnü'l-Cezerî'den naklettiği üzere dâd harfinin kendi telaffuzunun dışında (ط), (ظ), (ذ), (ز) gibi değişik harflerin telaffuzlarıyla seslendirilmesi kiraat ve tecvid ilmi açısından tartışmalara sebep olmuştur.³ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd* adlı eserinde bazı kimselerin dâd harfini, (ظ) harfinde olduğu gibi, olması gerekenin dışında değişik şekillerde seslendirdiğini; oysa her harfin Kur'ân'ın manasına etkisi olması hasebiyle bu şekilde seslendirmelerin manayı değiştireceğini, bu sebeple Kur'ân tilaveti açısından dâd harfinin kendi sesi haricinde bir başka sesle telaffuzunun caiz olmadığını söylemiştir.⁴

Dâd harfinin değişik yönleriyle ilgili birçok eser yazılmıştır. Arap dili ve edebiyatında mâhir Endülüslü Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sid el-Batalyevsî'nin (ö. 521/1127), (ظ), (ض), (ذ) harfleri ile (س), (ص) harflerinin değişik kelimeler ancak aynı kalıplar içinde ifade ettiği anlamlara dair *el-Fark beyne'l-ahrufi'l-hamse'si*,⁵ büyük kiraat âlimi Endülüslü Ebû Amr ed-Dâni'nin (ö. 444/1053) öncelikli olarak (ض) ve (ظ) harflerinin mahreclerini zikredip sonrasında (ض) ve (ظ) harflerinin Kur'ân'da bazen de hadislerde geçtiği halleri ele aldığı *el-Fark beyne'd-dâd ve'z-zâ fi kitâbillâhi Azze ve Celle* adlı eseri,⁶ Endülüslü Arap dili ve tefsirdeki otorite isimlerden EbûHayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *el-İrtidâfi'l-fark beyne'd-dâdve'z-zâ'sı*,⁷ Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh İbn Mâlik et-Tâi'nin (ö. 672/1274) alfabetik sıraya göre (ض) ve (ظ) harfiyle başlayan bazı kelimeleri zikredip bunların ne anlama geldiğine dair bilgiler verdiği *el-İtimâd fi nezâiri'z-zâve'd-dâd* isimli eseri,⁸ Ebû Bekir Muhammed el-İşbilî es-Sâbûnî'nin (ö. 634/1237) harf sırası gözetmeksizin (ض) ve (ظ) harflerinin içinde bulunduğu kelimelerden bazılarını ve (ض) ile (ظ) harfinin bu kelimelerde ifade ettiği manaları dile getirdiği *M'arifetü'l-fark beyne'd-dâdve'z-zâ'sı*,⁹ Ca'berî'nin (ö. 732/1332) Fâtihâsûresi tecvidinde geniş yer verdiği içinde dâd harfinin olduğu (ولا الضالين) kelimesiyle ilgili bilgiler içeren *el-Vâdiha fi tecvidi'l-Fâtihâ'sı*,¹⁰ Ebû Bekir Abdullah b. Ali eş-Şeybânî el-Mevsilî'nin (ö. 797/1395) sadece içinde (ظ) harfinin geçtiği bazı kelimelerinin anlatımından oluşan *el-Fark beyne'd-dâdve'z-zâ*¹¹ isimli eserleri dâd harfinin değişik yönleriyle anlatıldığı eserlerden bazılarıdır.¹²

3 el-Mansûrî, *Reddü'l-ilhâd*, vr. 16a.

4 Şemsüddîn Muhammed İbnü'l-Hayr İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd*, (tahk. Ali Hüseyin el-Bevvab), Riyad: Mektebetü'l-Mearif, 1985, c. 1, s. 131.

5 Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sid el-Batalyevsî, *el-Fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, (tahk. Abdullah Nasır), Dimaşk: Dâru'l-Me'mûnli't-Türâs, 1984.

6 Ebu Amr Osman b. Said ed-Dâni, *el-Fark beyne'd-dâdve'z-zâ fi kitâbillâhi Azze ve Celle*, (tahk. Hâtim Salih ed-Dâmin), Dimaşk: Dâr'ul-Beşâir, 2007.

7 Bkz. EbûHayyân el-Endelüsî, *el-İrtidâfi'l-fark beyne'd-dâdve'z-zâ*, (thk. Muhammed Hasan), Bağdat: yy, 1961.

8 Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh İbn Mâlik et-Tâi, *el-İtimâd fi nezâiri'z-zâve'd-dâd*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.

9 Ebû Bekir Muhammed el-İşbilî es-Sâbûnî, *M'arifetü'l-fark beyne'd-dâdve'z-zâ*, (thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Dimaşk: Dâr-u Ninôvî, 2005.

10 Ca'berî ve *et-Tecvidi'l-Fâtihâ* ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Yaşar Kurt, "Ca'berî ve el-Vâdiha fi Tecvidi'l-Fâtihâ", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, sayı:22, s. 153-194.

11 Ebû Bekir Abdullah b. Ali eş-Şeybânî el-Mevsilî, *el-Fark beyne'd-dâdve'z-zâ*, (tahk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Dimaşk: Dâr'ul-Beşâir, 2003.

12 Dâd harfiyle ilgili geniş literatür bilgisi için bkz. Ahmet Yüksel, "Arap Dilinde Me'âni'l-Hurûf İlimine Dair Literatür Çalışmaları", *EKEV Akademik Dergisi*, 2004, sayı: 20, s. 295-306.

Osmanlı'da Dâd Harfine Dair Tartışmalar

Dâd harfiyle ilgili tartışmalar ve eser yazımı işi Osmanlı'da da devam etmiştir. Mesela Ali b. Süleyman el Mansûrî'nin de İstanbul'da bulunduğu tarihlere denk gelen 7 Mayıs 1718'de Ayasofya Vâizi Süleyman Efendi'nin Fâtihâsüresi sonunda bulunan (ولا الضالين) ifadesindeki (ض) harfinin (ظ) şeklinde okunması gerektiği ancak böyle okunmadığı dolayısıyla o zamana kadarki namazların iade edilmesi ile ilgili görüşlerinin olması; bunun üzerine âlimler, kâriler ve meşâyihin, Süleyman Efendi'yi padişaha şikâyete gitmesi, dâd harfiyle ilgili sorunların Osmanlı'da da devam ettiğini gösterir.¹³ Süleymaniye Kütüphanesinde dâd harfiyle ilgili yazılan ve müellifi belli olmayan *Risâle fi beyânidâdi's-sahihâ* isimli risâlede Sultan III. Ahmed'in huzurunda yapılan dâd harfiyle ilgili tartışmalar ve bunun sonucunda bidatçilerin sürgüne gönderildiğine dair bilgiler vardır.¹⁴ Yine müellifinin belli olmadığı bir başka risâlede ise Süleyman Efendi ile tartışmaya giren kurrâlar cahillikle nitelendirilirken, tartışmanın gereksiz yere çok fazla uzatıldığı dile getirilir. Bu risâle ise öncekinin aksine Süleyman Efendi'ye destek mahiyetinde kaleme alınmıştır.¹⁵

Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin vefatından kısa bir zaman sonrasına denk gelen Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa döneminde Sultan Ahmed Vaizi diye bilinen İspirizâde (ö. 1143/1730) Ahmed Efendi ile Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1157/1744) arasındaki tartışma konularından birinin dâd harfi olması bu harfin telaffuzuyla ilgili meselenin devam ettiğini gösterir. O zamanki tartışma konusunun içeriğinde dâd harfinin zâ(ظ) şeklinde okunması vardır. Dönemin şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendi sadrazamla birlikte İspirizâde'ye uyarılarda bulunmuş bunun için de bir maruzat yazmıştır.¹⁶ Tartışmalar sonrasında 1730 isyanında İspirizâde'nin de rolü olmuş bu isyan sonrasında Damat İbrâhim Paşa canından olurken Yenişehirli şeyhülislâm Abdullah Efendi ise ulemadan bazılarının ricası üzere affedilmiştir.¹⁷

Dâd harfi ile ilgili tartışmalar Osmanlı'nın son dönemlerinde de sürdürülmüştür. Örneğin Osmanlı son dönem ve Cumhuriyet ilk dönem âlimlerinden Siirtli Molla Mahmûd Zokaydî'nin (ö. 1945) özelde kendi bölgesi ve genelde birçok bölgede vatandaşın dâd ve tâ (ط) harflerini tam olarak seslendirememeleri ve fıkıh

13 Erünsal, İsmail E., "Sadreddinzâde Telhisi Mustafa Efendi ve Ceridesi-Bir Osmanlı Kadısının Günlüğü", *Yedikita*, 2015, s. 46.

14 Bk. *Risâle fi beyânidâdi's-sahiha*, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 32, vr. 205b-209a.

15 Bk. *Risâle fi keyfiyyetiedâi'd-dâd*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbî, nr. 10/3, vr. 18b-21b.

16 Bk. Şeyhülislâm Abdullah b. Muhammed Yenişehri, *Ma'rûzât-ı Şeyhülislâm (Abdullah Efendi)*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbî, nr. 2054/2, vr. 19-44.

17 İspirizâde Ahmed Efendi ve içinde bulunduğu tartışmalarla ilgili bilgi için bkz. Selim Karahasanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizetörlerinden Ayasofya Vaizi İspirizâde Ahmed Efendi ve Terekesi", *Ankara Üniv. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2010, sayı: 24, s. 97-128.

kitaplarınca da bu durumun oluşturacağı mahzurlar sebebiyle bu konuda bir risâle telif etmesi dâd ile ilgili sorunların o dönemde de devam ettiğini gösterir.¹⁸

Osmanlı'da Dâd Harfine Dair Yazılan Eserler

Osmanlı'da dâd harfiyle ilgili yazılan eserler daha çok Nûrüddîn Ali b. Muhammed İbn Ğânim el-Makdisî (ö. 1004/1596)¹⁹ ve Saçaklızade'nin dâd harfine dair risâlelerinde öne sürdüğü görüşler ile bu görüşlerle ilgili eleştiriler hususunda yazılmış reddiye mahiyetindeki eserlerdir.

Mustafa Hüseyinî Ermenekî'nin (ö. 1188/1774) *Mefâdü'l-feyyâz bi'r-riyâdât* isimli eserinde (ض) harfinin (ظ)ya benzediğini delillendirmeye çalışırken el-Makdisî'den nakiller yapması²⁰ el-Makdisî'nin Osmanlı kıraat âlimleri üzerine yaptığı etkinin delillerindedir. Buna reddiye mahiyetinde Muhammed b. Selim'in (ö. 1188/1774) *Risâle fi dâdi's-sahiha*'sını yazma ihtiyacı hissetmesi,²¹ el-Makdisî'nin risâlesinin Osmanlı kıraat yazımındaki bir başka etkisidir.

Mar'aşî'nin risâlesi (ص), (ض), (ط), (ظ) harfleri, bu harflerin özellikleri ile (ض) harfinin (ظ) şeklindeki okunması hususundadır. Mar'aşî (ض) harfinin (ظ) şeklinde okumalarını yanlış bulur. Bununla beraber kendisine göre bu şekildeki bir okuma diğer yanlış okumalara nisbeten ehvendir.²²

Adı geçen eserlere cevap olarak yazılan risâleler daha ziyade Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin talebeleri olmakla beraber, el-Makdisî ile Mar'aşî'ye reddiye mahiyetinde eserler telif eden ve kendisinin öğrencisi olmayan âlimler de bulunmaktadır. Bunlardan Dâvûd-u Karsî (ö. 1169/1756)²³ ve İsmail b. Muhammed Konevî (ö. 1195/1783)²⁴ Makdisî ile Saçaklızade'ye cevap mahiyetinde dâd harfine dair risâle yazan zatlardandır. İsmi geçen âlimlerin risâlelerinde daha ziyade ön plana çıkan husus kıraat ilminin hocalardan müşafefe yoluyla elde edilmesi gerekliliğidir.

18 Molla Mahmud Zokaydî ve risâlesinin tahkik edilmiş hali için bkz. Adnan Memduhoğlu, "Molla Mahmud Zokaydî ve er-Risâletü'l-dâdve'z-zâ", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 2015, sayı:2, s. 127-165.

19 Hazretclisâhâbi'sâ'd b. Ubâde'nin soyundan geldiği için el-Hazrecî'ninbesiyle de anılır. Hanefî fakihî olup döneminin Hanefî fıkhî otoritelerinden kabul edilir. Şehâbeddin Ahmed b. Ali el-Makdisî'nin yanında önce hafızlık yapıp sonrasında kırâât-i seb'ayı okumuştur. İmamlık ve müderrislik görevlerinde bulunmuştur. İslâm dünyasının değişik yerlerinden talebeleri olan İbn Ğânim'in talebeleri arasında Şehâbeddin el-Hafâcî, Şürûnbülâlî, Nûreddin el-Halebî gibi âlimler vardır. Tefsir, hadis, kelam Arap dili ve fıkıh gibi İslâmî ilimlerin birçok sahasında eseri olan İbn Ğânim, simya ilminde de mahirdir. Ömrünün sonlarına doğru Halvetiye tarikatına girmiştir. Dâd harfiyle ilgili tartışmalara konu olan eseri *Buğyetü'l-Mürtâd fi (li) tashihî'd-dâd*'dir. Eserin Ebû Hayyân et-Tevhidî'nin *Mukâsebat*'i ile beraber neşredildiği zikredilir. Bkz. Cengiz Kallek, "İbn Ğânim, Nûrüddin Ali b. Muhammed b. Ali el-Hazrecî el-Makdisî", *DİA*, İstanbul 1994, c. 19, s. 503-504.

20 Mustafa Hüseyinî Ermenekî, *Mefâdü'l-feyyâz bi'r-riyâdât*, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 32, vr. 1b-48.

21 Muhammed b. Selim, *Risâle fi dâdi's-sahiha*, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 32, vr. 102b-104a.

22 Mar'aşî ve dâd harfiyle ilgili Risâlesi için bkz. Remzi Ateşyürek, "Dâd Harfinin Okunuş Özelliği/Muhammed Mar'aşî'nin (Saçaklızade) Hayatı ve Eserleri", *Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2005, sayı: 2021, s. 238-252.

23 Dâvûd b. Muhammed Karsî, *er-Risâletü'l-Fethiyye fi beyânidâdi'l-kat'iyye*, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 32, vr. 210b-213b.

24 Bkz. İsmail b. Muhammed Konevî, *Risâle fi'd-dâdi's-sahiha*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 68/10, vr. 63-68.

Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Dâd Harfine Dair Eserleri

XVII. yüzyılın başlarında Mansûra²⁵ şehrinde doğan el-Mansûrî, on yaşındayken hafızlığını tamamlamış, daha sonra eğitimini Ezher'de sürdürmüştür. İcazetnâmesinde Ezher'de eğitim görüp bir kısım ilimleri tahsil ettiğini bildiren el-Mansûrî'nin tahsil ettiği ilim dallarından biri de kıraattir. Kendisinin kıraat tahsilinde bulunduğu hocaları devrin önde gelen kıraat âlimlerinden Sultan el-Mezzâhî (ö. 1075/1664), Bakarî (ö. 1111/1699) ve eş-Şebrâmellisî'dir (ö. 1087/1676). el-Mansûrî, kendi deyimiyle, hocalarından tüm kıraat kitaplarını rivayet ve tarikleriyle birlikte okumuştur.²⁶ Yetişkinlik döneminde Mısır'da bulunan el-Mansûrî, Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa'nın (ö. 1102/1691) davetiyle önce Belgrad'a sonra İstanbul'a gelmiş, buralarda Belgrad Köprülü Ahmed Paşa Dârülkurrâsî, Köprülü Mehmed Paşa Türbesi gibi değişik kurumlarda vazife almıştır. Bu kurumlarda şeyhülkurrâlik, hâfız-ı kütüblük, ders-i âmmlik, muhaddislik gibi değişik hizmetlerde bulunan el-Mansûrî'nin görev yaptığı yerlerde talebelerine verdiği ders ise sarf, nahiv, tefsir, kıraat, hadis, aruz vs. değişik ilim dallarına yöneliktir.²⁷

el-Mansûrî'nin yetiştirmiş olduğu talebeleri Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa (ö. 1087/1676), Köprülü Nûman Paşa (ö. 1131/1719),²⁸ Abdullah b. Muhammed b. Sâlim el-Basrî (ö. 1134/1722), Hoca Paşa İmamı Hasan Efendi (ö. 1136/1723-24),²⁹ Mustafa b. Abdurrahman b. Muhammed el-İzmîrî (ö. 1154/1741),³⁰ Hüseyin b. Hüseyin Murâd el-Erzurûmî (ö. 1163/1750),³¹ Abdullah HilmîYûsufefendizâde (ö. 1167/1754), Köprülü Abdullah Paşa'dır (ö. 1171/1758).el-Mansûrî'nin eserlerine gelince bunlar daha ziyade kıraatle alakalıdır. el-Mansûrî, kıraatin dışında Arap diline ve siyere dair eserler de kaleme almıştır.³²

el-Mansûrî, yetiştirdiği talebeleri ve telifleriyle Osmanlı ilim dünyasında önemli bir şahsiyettir. İlim birikimi içinde bulunduğu ilmi muhitin ve hocalarından edindiği eğitimin büyük etkisi olan el-Mansûrî'nin sahip olduğu bu birikimin kendisinden sonraki nesillere aktarılmasında yetiştirmiş olduğu öğrencileri ile yazmış olduğu eserlerin önemli bir yeri vardır.³³

25 Mısır Dekahliye merkezi Mansûre, Nil deltasının kuzeydoğusunda bulunup Akdeniz sahiline 60 km., Kahire'ye ise 120 km. uzaklıktadır. Şehre Mansûre denmesi haçlılara karşı burada kazanılan zafer sebebiyledir. Zira Haçlılar'ın 618/1221 tarihli seferindeki ilerleyişleri Mansûre'de durdurulmuştur. Bkz. Hilal Görgün, "Mansûre", *DİA*, Ankara 2003, c. 28, s. 16.

26 el-Mansûrî, *İcâzetnâme*, Muhammed b. Suûd Üniversitesi Ktp.,nr. y.,vr. 6b.

27 el-Mansûrî, *İcâzetnâme*, Muhammed b. Suûd Ü. Ktp.,nr. y.,vr. 6b; el-Mansûrî, *İcâzetnâme*, Süleymaniye Ktp.,Reşid Efendi, nr. 24, vr. 97a.

28 el-Mansûrî, *İcâzetnâme*, Muhammed b. Suûd Ü. Ktp.,nr. y.,vr. 3a.

29 el-Mansûrî, *İcâzetnâme*, Süleymaniye Ktp.,Reşid Efendi, nr. 24, vr. 97a.

30 Abdullah Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 2016, s. 81.

31 el-Mansûrî, *İcâzetnâme*, Muhammed b. Suûd Ü. Ktp.,nr. y.,vr. 6b.

32 Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, s. 765; Zirikli, *el-A'lâm*, IV, s. 292; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, s. 448.

33 el-Mansûrî, *İcâzetnâme*, Muhammed b. SuûdÜniv. Ktp.,nr. y.,vr. 5a-6b; Ahmet Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tarihi Kurrâlan*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yalova Üniv. Sosyal Bilimler Ens.,Yalova 2017, s. 59-60.

el-Mansûrî'nin kendisinden sonrasına etkisinde dâd harfiyle alakalı iki adet risâlesinin büyük etkisi olmuştur. Bunlardan birincisi *Reddû'l-ilhâdfî'n-nutki bi'd-dâd* isimli eserdir. Ali b. Süleyman'ın bu eseri yazmasının temel iki sebebi, içinde bulunduğu zamanda hemen hemen tüm beldelerde dâd harfinin yanlış bir şekilde telaffuzu ile talebelerinin bidat ehli kimselere karşı hocalarından reddiye yazmasını istemeleridir. Kendisinin risâlesine *Reddû'l-ilhâdfî'n-nutkibi'd-dâd*³⁴ ismini vermesinin sebebi de zikri geçen nedenlerdir.

el-Mansûrî risâlesinde dâd harfini isnadesaslı ele almış ve bu hususu da isnad konusuyla temellendirmiştir. Kendisinin bu konudaki referansları ise *âyetleri ile* ³⁶ *انا نحن نزلنا الذكر وانا له لحافظون*, ³⁵ *فسئلوا اهل الذكر ان كنتم لا تعلمون* ise ³⁷ *كل بدعة ضلالة وكل ضلالة في النار* hadisidir. Kendisine göre isnad meselesinin bu denli önemli olmasının sebebi Allah'ın isnad vesilesiyle bu ümmeti diğer ümmetlere üstün kılmış olmasıdır. Zira bu ümmet isnad sayesinde diğerlerinin düştükleri hatalara düşmemiş ve bu sayede kitaplarını tahriften korumuştur. Yine isnad ve müşafehe ile harflerin sıfatları, medlerin ölçüleri gibi hususlarda yanlışlardan korunmuştur.

el-Mansûrî, müşafehe ile ilgili hususlara değinirken önemli bir konuya daha dikkat çekmiştir. O da şudur ki; kıraat ilminde olduğu gibi bazı ilimler sadece kitaplardan öğrenilemeyecek olup bilakis bu ilimlerin ehlerinden alınarak öğrenilebileceğidir. Dolayısıyla bir kimse kıraate dair kitapları ezberleyecek olsa dahi kıraatleri muttasıl bir sened ve müşafehe yoluyla elde etmediği sürece kıraate dair eğitim veremez.³⁸

el-Mansûrî'nin müşafeheyle ilgili ısrarının sebebi *لا تختلفوا فان من كان قبلكم اختلفوا* ³⁹ hadisinde geçtiği üzere bu ümmetin önceki ümmetlerin kitaplarıyla ilgili ihtilaflara düşmeleridir. Kendisine göre zikredilen ihtilaflar kitaplarının lafzen ve manen muhafazasıyla ilgilidir. Dolayısıyla müşafeheye dayalı eğitim sayesinde bu ümmetin akibeti önceki ümmetlere benzememiş olur. Eğer müşafehe söz konusu olmasa kişi ve kişiler zikri geçen hatalara dolayısıyla ihtilaflara düşmüş olur.⁴⁰

el-Mansûrî'nin isnad ve müşafehe meselesi sonrasında dâd harfine dair en çok üzerinde durduğu hususlardâd harfinin bir harf olarak ele alınmasından ziyade bu harfin sıfattan ibaret görülmesidir. Görüldüğü üzere buradaki problem dâd harfinin mahiyetiyle ilgilidir. el-Mansûrî dâd harfinin müstakil olarak harf olmasından ziyade sıfatına vurgu yapılmasını eleştirir ve "öyleyse dilbilimciler neden (ض) müstakil bir harf olarak kabul eder" diye sorar.⁴¹

34 el-Mansûrî, *Reddû'l-ilhâd*, vr. 1b.

35 *en-Nahl*, 16/43.

36 *el-Hicr*, 15/9.

37 Nesâî, *İdeyn*, 19.

38 el-Mansûrî, *Reddû'l-ilhâd*, vr. 3b.

39 Buhârî, *Husûmât*, 1.

40 el-Mansûrî, *Reddû'l-ilhâd*, vr. 3a.

41 el-Mansûrî, *Reddû'l-ilhâd*, vr. 4b.

Dâd harfi (د)ın tefhimli halidir, düşüncesi de el-Mansûrî'ye göre yanlış bir düşüncedir. Nitekim kıraat ve dil ehline böyle bir harf söz konusu olmayıp böyle bir harf Acem lügatinde de mevcut değildir. (ض) harfinin harflere benzetilmesi konusuyla ilgili bir başka sorun da (ط)ya benzetilmesi meselesidir. el-Mansûrî dâd harfiyle tâ harfinin mahreç ve sıfatlarının farklılığını ayrıntılarıyla ortaya koyarak böyle bir benzetmenin yanlışlığı üzerinde durur.⁴² (ظ)ın(ض)ya benzetilmesi hususu da dâd harfinin diğer harflere benzetilmesine dair bir başka sorundur. el-Mansûrî Arapçası iyi olanlar nezdinde böyle bir kullanımın hoş görülmediğini ileri sürüp bu şekilde bir kullanımın kıraat ve şiirde de pek vaki olmadığını, böyle bir yanlışla düşmemek için de en güzel yol olarak harflerin müşafehe ile edinilmesini gösterir.⁴³

el-Mansûrî bahsi geçen risâlesinin telifinden sonra Ali b. Ğanem el-Makdisî'ye ait olduğu söylenen *Buğyetü'l-mürtâd li tashihî'd-dâdisimli* risâleye rastlar. Kendisi eseri incelemesi sonrasında risâlenin isminin *Buğyetü'l-fesâd bi ibtidâibi'd-dâd* olsaydı daha uygun olacağını söyler ve risâlenin el-Makdisî'ye aidiyetine dair şüpheleri olduğunu dile getirir. el-Mansûrî bidat ehli kimseler görüşlerini benimsetebilmek adına risâleyi ona nispet ettiklerinden kendisinin ve takipçilerinin eserde geçen bilgileri dikkate almayacaklarını beyan eder.⁴⁴

el-Mansûrî diğer risâlesinde olduğu gibi bu risâlesinde de isnad meselesine değinir. el-Mansûrî'nin diğer eserinde olduğu gibi bu risâlesinde üzerinde durduğu diğer bir husus da kıraatleri bizzat hocanın ağızından alma anlamına gelen müşafehedir. el-Mansûrî'ye göre ilim, içinde *قال, حدثنا* tarzında ifadelerin bulunduğu şeyyani senedir. Kıraat ilmi içinse ilim, senedle birlikte bizzat hocadan ahzettir.⁴⁵ Kıraat ilminde doğrusunun muttasıl bir senedle Resûlullah'tan alınmasının olacağını dile getiren el-Mansûrî'ye göre rivayete uymayan dirayete itibar yoktur ve her hayır selefte olup her şer de seleften uzak olandadır.⁴⁶

el-Mansûrî'nin risâlesinde el-Makdisî'nin ض harfinin Acem lisanında da yani Türkçe'de de olduğu düşüncesinin yanlış olduğuna dikkat çekip bu harfin sadece Arapça'ya ait bir harf olup Rum diyarındakilerin bu harfi çıkarabilmek için çok fazla çaba sarf ettiklerini dile getirir.⁴⁷ Yine el-Makdisî'nin Mısırlıların ض harfinin tefhimli د ve mühmel ط'ya benzer şekilde çıkardığı düşüncesinin doğru olmadığını dile getiren el-Mansûrî, böyle bir söylemin harfi doğru bir şekilde çıkaran ilim ehline iftira anlamına geleceğini söyler.⁴⁸

42 el-Mansûrî, *Reddû'l-ilhâd*, vr. 4a.

43 el-Mansûrî, *Reddû'l-ilhâd*, vr. 4a-5b.

44 Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *Risâletü'r-reddiyye fi risâlet-i İbn Ğanem*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 24, vr. 9a.

45 el-Mansûrî, *Risâletü'r-reddiyye*, vr. 9a.

46 el-Mansûrî, *Risâletü'r-reddiyye*, vr. 13b.

47 el-Mansûrî, *Risâletü'r-reddiyye*, vr. 11b.

48 el-Mansûrî, *Risâletü'r-reddiyye*, vr. 10b.

Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin Dâd Harfine Dair Etkisi

el-Mansûrî genelde kıraat ilmi özelde de dâd harfinin muhafazası hususunda oldukça titizdir. Kendisinin Saçaklızâde ile İbn Ğanem el-Makdisî'nin dâd harfiyle ilgili eserlerinde dile getirdiği görüşlere reddiye mahiyetinde eserler telif etmesi ve yeri geldiğinde bu risâlelerde sert bir dil kullanması el-Mansûrî'nin bu meseleye verdiği önemi gösterir. el-Mansûrî'nin mezkur titizliği talebelerine de sirayet etmiştir. Nitekim Yûsufendizâde (ö. 1167/1754),⁴⁹ el-Mansûrî'nin, el-Makdisî ile Mar'âşî'ye reddiye yazan talebelerindendir. Kendisi Mar'âşî'nin (ض) harfini (ظ) harfine benzettiğini ileri sürerek dâd harfiyle ilgili risâlesini kendisine reddiye mahiyetinde ele almıştır.⁵⁰

el-Mansûrî'nin bahsi geçen zatlara cevap olarak eser telif eden bir başka öğrencisi Muhammed b. Mustafa el-İzmirî'dir (ö. 1154/1741).⁵¹ el-İzmirî de Yûsufendizâde gibi Saçaklızâde'nin (ض) harfini (ظ) harfine benzettiğini ileri sürerek bu konuda *Risâle fi'd-dâd*⁵² adlı risâlesini telif etmiştir. Mustafa İzmirî'nin Saçaklızâde'ye reddiye şeklinde yazdığı bu risâlesine cevap olarak yazılmış ve müellifi belli olmayan *Haşiye alâ risâle fi keyfiyeti edâi'd-dâd* isminde bir risâlenin varlığından bahsedilmesi dâd harfiyle ilgili el-Mansûrî'nin talebeleri vasıtasıyla oluşmuş dolaylı yoldan bir etkisidir.⁵³ Burada el-Mansûrî'nin talebelerinin dâd harfiyle ilgili risâlelerinin tıpkı hocalarının yazmış olduğu risâlelerdeki gibi Saçaklızâde'ye reddiye mahiyetinde olmasına dikkat çekmek gerekir.

Ali b. Süleyman el-Mansûrî dâd harfi ile ilgili risâlelerinde müşâfehe, isnad konusuna dikkat çekerek sık sık kıraat ilminde hocadan ahzetmenin önemi üzerinde durur. el-Mansûrî'nin Osmanlı kıraat eğitiminde yaygınlaştırmış olduğu

49 Asıl ismi Abdullah Hilmi olmakla birlikte dedesine nispetle Yûsufendizâde, memleketine nispetle de el-Amâsî olarak bilinir. Hafızlığının ardından babasından kıraat eğitimi alan Yûsufendizâde'nin kıraatteki isnad silsilesi babası ve dedesi kanalıyla İbnü'l-Cezerî'ye varır. Birgili Kara Halil Efendi, Ali b. Süleyman el-Mansûrî, Süleyman Fâzil Efendi gibi devrinin önde gelen âlimlerinden dersler alan Yûsufendizâde, 1721'de Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin yerine Sultanahmet Camii Şeyhülkurrâliği'na atanmıştır. Osmanlı'da kıraat ilminde iki ana akımdan "İstanbul tariki" denilen ekolün alt kollarından biri olan İtilâfmesleği'nin kurucusu olması Yûsufendizâde'nin Osmanlı kıraat dünyasındaki önemini gösterir. Kıraate dair birçok eseri vardır. Kendisiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî*, s. 166-169.

50 Yûsufendizâde Abdullah Hilmi, *Risâle fi harf-i dâdi's-sahiha*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1261, vr. 71b-75b.

51 Mustafa b. Abdurrahman b. Muhammed el-İzmirî, İzmir Menemen doğumludur. İstanbul'da Yûsufendizâde ve Köprülüzâde Abdullah Paşa'dan dersler alan İzmirî'nin talebeleri ise Haşim b. Muhammed el-Mağribî ile Şeyh Ahmed er-Reşidî'dir. Eserleri kıraat ilmine dair olan İzmirî'nin en önemli eseri ise *Tahrîru'n-Neşrîmin tariki'l-'aşrisimli* eseridir. İzmirî ile ilgili geniş bilgi için bkz. Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî*, s. 92-93.

52 Muhammed b. Mustafa el-İzmirî, *Risâle fi'd-dâd*, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 32, vr. 141b-148b.

53 Abdullah Akyüz, Mustafa İzmirî'nin Saçaklızâde'ye reddiye şeklinde yazdığı bu risâlesine cevap olarak yazılmış ve müellifi belli olmayan *Haşiye alâ risâle fi keyfiyyetiedâi'd-dâd* isminde bir risâlenin varlığından bahseder. Bkz. *Haşiye fi keyfiyyetiedâi'd-dâd*, Balıkesir İl Halk Ktp., Balıkesir, nr. 369, vr. 87b-102b; Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, s. 170.

Mısır tarikine mensup Hacı Mahmud Efendi'nin (ö. 1166/1753)⁵⁴ *Hidâyetü't-tullâb'* ve Muhammed b. Mustafa el-İzmirî'nin *Risâle fi'd-dâd* isimli eserinde bu hususun üzerinde önemle durması Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin kendisi ve talebeleri vasıtasıyla genel olarak Osmanlı kıraat ilminde özellikle de dâd harfine dair meseledeki tesirinin göstergelerindendir. Mahmud Efendi'nin *Hidâyetü't-tullâb'* isimli eserinde dâd harfi ile ilgili en doğru bilgiye ulaşmak için birtakım risâleleri tavsiye etmesi ve tavsiye ettiği bu eserlerin içinde el-Mansûrî ile talebesi Yûsufefendizâde'nin risâlelerinin de bulunması bu etkinin en bariz göstergesidir.⁵⁵

Mahmud Efendi'nin dâd harfine dair risâlelerinde en çok önemsedığı hususların isnad ve müşafehenin olması,⁵⁶ risâlelerde değinilen diğer hususlar içerisinde dâd harfinin mahreci,⁵⁷ dâd harfiyle karıştırılan harfler ve dâd harfinin bu harflerden farklılıkları⁵⁸ Saçaklızâde ile İbn Ğânim'in isnad hususunu görmezden gelip de⁵⁹ akli çok fazla ön plana çıkardıkları,⁶⁰ namazda Fâtihâsüresini okurken dâdharfinin doğru çıkarılması⁶¹ konularında olduğu gibi el-Mansûrî'nin aynı konudaki eserlerindeki meselerle benzerlik göstermesi kendisinin dâd harfi hakkındaki bıraktığı etkinin göstergelerindendir. Mahmut Efendi'nin dâd harfiyle ilgili risâlelerindeki bir diğer önemli husus da risâlelerin tıpkı el-Mansûrî'nin risâlelerindeki gibi Saçaklızâde ile el-Makdisî'ye cevap niteliğinde yazılmış olmasıdır.

Mısır tarihi mensuplarından olup da dâd harfine dair risâle yazarlardan biri de Veliyyüddîn b. Ali'dir (ö. ?).⁶² Veliyyüddîn b. Ali de *Risâle fi dâdi's-sahîha* adlı eserinde hocası Mahmut Efendi gibi el-Mansûrî'nin izinden giderek kıraat ilminde isnad ile hocadan ahzin önemi üzerinde durur⁶³ ve harflerin sıfat ve mahreçlerinden yola çıkarak⁶⁴ dâd harfinin diğer harflerden ayrı bir harf olduğunu anlatmaya çalışır.

54 Mahmut Efendi, Dülgerzâde imamı olarak da bilinir. Kirâât-i aşereyi Osmanlı kıraat eğitimine Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin yaygınlaştırmış olduğu ve sonraları "Mısır tarihi" diye adlandırılmış Şâtibiyye ve Dürre tariklerince Hocapaşa Camii İmamı ve Karabaş şârihi Hasan Efendi'den okumuştur. Talebelerinden en önemlisi Mısır Tarihi Atâullah Mesleği kurucusu Şeyh Atâullah en-Necîb'dir. Şeyh Atâullah kendisinden Şâtibiyye, Dürre ve Tayyibe tariklerince ders almıştır. Diğer bilinen talebeleri ise Hâcizâde Mehmed Efendi ile Veliyyüddîn b. Ali'dir. Dâd harfiyle alakalı *Hidâyetü't-tullâb'ın-nutkibi'd-dâd 'alâsebilî's-sevâb, Risâle fi idâhi Hidâyeti't-tullâbve er-Risâletü'l-Mahmudiyyetü'd-dâdiyettü'l-hâlisaisimli eserleri vardır. Eserler için bkz. Mahmûd Efendi, Hidâyetü't-tullâb'ın-nutkibi'd-dâd, Süleymaniye Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 5; Risâle fi idâhi Hidâyeti't-tullâb, Süleymaniye Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 5; er-Risâletü'l-Mahmudiyyetü'd-dâdi'l-hâliya, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 32.*

55 Mahmûd Efendi, *Hidâyetü't-tullâb*, vr. 401b.

56 Mahmûd Efendi, *Hidâyetü't-tullâb*, vr. 403b-404b.

57 Mahmûd Efendi, *Hidâyetü't-tullâb*, vr. 405a-b.

58 Mahmûd Efendi, *Hidâyetü't-tullâb*, vr. 406a-b.

59 Mahmûd Efendi, *Hidâyetü't-tullâb*, vr. 409b.

60 Mahmûd Efendi, *Hidâyetü't-tullâb*, vr. 409a.

61 Mahmûd Efendi, *Hidâyetü't-tullâb*, vr. 410a.

62 Koyulhisarlı Veliyyüddîn b. Ali, Mahmut Paşa Camii imamıdır. Dülgerzâde imamı Mahmut Efendi'nin talebelerinden olup Atâullah en-Necîb'in hocalarındandır. Bkz. Veliyyüddîn b. Ali, *Risâle fi dâdi's-sahîha*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 68, vr. 52b; Sürûri, Süleyman, *İcâzetname*, Süleymaniye Ktp., Galata Mevlevihânesi, nr. 129, vr. 6a-b.

63 Veliyyüddîn b. Ali, *Risâle*, vr. 54b.

64 Veliyyüddîn b. Ali, *Risâle*, vr. 53b.

Sonuç

Dâd harfi Arapça'nın dışındaki dillerde olmaması ve telaffuzundaki zorluk sebebiyle diğer harflerden ayrılır. Seslendirilişindeki zorluğa dayalı sorun, Araplar için de söz konusu olmakla beraber Türkler ve Farslıların Müslümanlığı kabul etmeleriyle birlikte artarak devam etmiştir. Bu sorun daha ziyade (ض) ve (ظ) harfleri ekseninde gelişme göstermiştir. Bahsi geçen harfle ilgili büyük tartışmalar meydana gelmiş ve bu harfin diğerleriyle karıştırılmaması için Osmanlı öncesinde değişik zamanlarda birçok eser yazılmıştır.

Dâd harfiyle ilgili tartışmalar ve eser yazımı işi Osmanlı'da da devam etmiştir. Öyle ki bu tartışmalar sultanın huzurunda yapılacak kadar ileri dereceye varıp Damat İbrahim Paşa'nın katledilmesinin sebeplerinden biri olmuştur. Osmanlı'da dâd harfine dair edebiyat ise Saçaklızâde ile el-Makdisî ekseninde oluşmuştur. Şöyle ki bu konudaki eserler bahsi geçen kişilerin görüşlerinin lehinde veya aleyhinde yazılmıştır. Her ne kadar bu kişilere reddiye mahiyetinde yazılan eserlerden birkaçı Ali b. Süleyman el-Mansûrî öncesinde mevcutsa da el-Mansûrî ile birlikte adı geçen zatlarla alakalı reddiye yazımı ivme göstermiştir.

el-Mansûrî genelde kıraat ilmi özelde de dâd harfinin muhafazası hususunda oldukça titizdir. Kendisinin dâd harfinin söylenişinin sahihliğini muhafazası için İbn-Ğânim ile Saçaklızâde'ye reddiye mahiyetinde risâle telifleri ve eserlerindedâd harfinin sahih bir şekilde söylenişini bozmak isteyenlere sert tepki göstermesi bu durumun göstergelerindedir. el-Mansûrî'nin mezkur titizliği talebelerine de sirayet etmiştir. Talebelerinden Yûsufefendizâde ile Mustafa İzmirî'nin genelde kıraat ilmi özelde de dâd harfine dair yazmış olduğu eserler bu düşüncenin belirtilerindedir. el-Mansûrî'nin dâd harfiyle ilgili titizliğinin etkisi talebeleri sonrasında da Osmanlı kıraat eğitimine kazandırdığı Mısır tariki mensuplarınca devam ettirilmiştir. Bahsi geçen tarike mensup kıraat âlimlerinden Hacı Mahmud Efendi ile Veliyyüddîn b. Ali'nin konuyla ilgili birden fazla risâle telif etmelerive bu risâlelerde meseleyi ele alış şekilleri bu durumun örneklerindedir.

Kaynakça

- Arslan, Ahmet Turan, "Dâd", *DİA*, İstanbul 1993, c. 8, s. 396-397.
- Ateşyürek, Remzi, "Dâd Harfinin Okunuş Özelliği/Muhammed Mar'aşî'nin (Saçaklızâde) Hayatı ve Eserleri", *Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2005, sayı: 20-21, s. 238-252.
- Akyüz, Abdullah, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 2016.
- Bağdâdî, İsmail b. Muhammed el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.

- el-Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî, *el-Fark beyne'l-ahrufî'l-hamse*, (thk.Abdullah Nasır), Dimaşk: Dâru'l-Me'mûnî't-Türâs, 1984.
- Buhârî, EbûAbdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, (thk. Muhammed Zühêyr b. Nâsır), b.y.y: Dâru'n-Necât, h. 1422.
- ed-Dânî, EbûAmr Osman b. Saîd ed-Dânî, *el-Fark beyne'd-dâdve'z-zâ fî kitâbillâhiAzze ve Celle*, (thk. Hâtim Salih ed-Dâmin), Dimaşk: Dâr'ul-Beşâir, 2007.
- el-Endelüsî, EbûHayyân el-Endelüsî, *el-İrtidâfî'l-fark beyne'd-dâdve'z-zâ*, (thk.Muhammed Hasan), Bağdat: yy, 1961.
- Ermekî, Mustafa Hüseyinî, *Mefâdü'l-feyyâzbi'r-riyâdât*, Süleymaniye Ktp.,İbrâhim Efendi, nr. 32.
- Erünsal, İsmail E., "SadreddinzâdeTelhisi Mustafa Efendi ve Ceridesi-Bir Osmanlı Kadısının Günlüğü", *Yedikita*, 2015.
- Gökdemir, Ahmet, *Ali b. Süleyman el-Mansûri ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yalova Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Yalova 2017.
- Görgün, Hilal, "Mansûre", *DİA*, Ankara 2003, c. 28, s. 16.
- Hıfzî, Arif b. İbrahim, *el-İzhâr fî turukieimmeti'l-ahyâr*, Beyazıt Ktp., Beyazıt, nr. 177.
- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillahlbn Mâlik et-Tâi, *el-İtimâd fî nezâiri'z-zâve'd-dâd*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Muhammed İbnü'l-Hayrİbnü'l-Cezerî, *et-Temhid fî 'ilmi't-tecvîd*, (tahk.Ali Hüseyin el-Bevvâb), Riyad: Mektebetü'l-Mearif, 1985, c. 1.
- el-İşbilî, Ebû Bekir Muhammed el-İşbilî es-Sâbûnî, *M'arifetü'l-fark beyne'd-dâdve'z-zâ*,(thk. HâtimSâlih-ed-Dâmin), Dimaşk: Dâr-u Nînövî, 2005.
- el-İzmirî, Muhammed b. Mustafa, *Risâle fi'd-dâd*, Süleymaniye Ktp.,İbrâhim Efendi, nr. 32, vr. 141b-148b.
- Kallek, Cengiz, "İbnĠânîm, Nürüddîn Ali b. Muhammed b. Ali el-Hazreci el-Makdisî", *DİA*, İstanbul 1994, c. 19, s. 503-504.
- Karahasanoğlu, Selim, "Osmanlı İmparatorluğunda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizetörlerinden Ayasofya Vaizi İspirizâdeAhmed Efendi ve Terekesi", *Ankara Üniv. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2010, sayı: 24, s. 97-128.
- Karsî, Dâvûd b. Muhammed *er-Risâletü'l-Fethiyye fî beyânidâdi'l-kat'iyye*, Süleymaniye Ktp.,İbrâhim Efendi, nr. 32.
- Kehhâle, Ömer b. Ridâ, *Mu'cemü'l-müellifin*, Beyrut: Dâr-u İhyai't-Türâs, ts.
- Konevî, İsmail b. Muhammed, *Risâle fi'd-dâdi's-sahiha*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 68/10.
- Kurt, Yaşar, "Ca'berî ve el-Vâdiha fî Tecvidi'l-Fâtiha", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, sayı: 22, s. 153-194.
- Mahmud Efendi, *Hidayetü't-tullâbfi'n-nutkibi'd- dâdalâsebîli's-savâb*, Süleymaniye Ktp.,İbrâhim Efendi, nr. 32/13; Süleymaniye Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 5.
-, *Risâle fî izâhiHidayeti't-Tullâb*, Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi, nr. 32/14, vr. 174-186; Süleymaniye Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 5.

-, *er-Risâletü'l-Mahmûdiyyetü'd-dâdi'l-hâlisa*, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 32.
- el-Mansûrî, Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *İcâzetnâme*, Muhammed b. Suûd Üniv. Ktp., nr. y.
-, *İcâzetnâme*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 24.
- Reddü'l-ilhâdfî'n-nutkibi'd-dâd*, Süleymaniye Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 626.
-, *Risâletü'r-reddiyye fî risâlet-i İbn Ğanem*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbî, nr. 24.
- Memduhoğlu, Adnan, "Molla Mahmud Zokaydî ve er-Risâletüfî'd-dâdve'z-zâ", *Siirt Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2015, sayı: 2, s. 127-165.
- el-Mevsilî, Ebû Bekir Abdullah b. Ali eş-Şeybânî el-Mevsilî, *el-Fark beyne'd-dâdve'z-zâ*, (thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Dimaşk: Dâr'ul-Beşâir, 2003.
- Muhammed b. Selim, *Risâle fî dâdi's-sahîha*, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 32.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünen*, (thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde), Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1986.
- Sibeveyh, Ebû Beşer Amr b. Osman Sibeveyh, *el-Kitâb*, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1988, IV.
- Sürûrî, Süleyman, *İcâzetnâme*, Süleymaniye Ktp., Galata Mevlevihânesi, nr. 129.
- Veliyyüddîn b. Ali, *Risâle fî dâdi's-sahîha*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 68.
- y.b.d, *Risâle fî beyân-i dâdi's-sahîha*, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 32.
- y.b.d, *Risâle fî keyfiyyetiedâi'd-dâd*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbî, nr. 10/3.
- Yenişehirî, Şeyhülislâm Abdullah b. Muhammed Yenişehirî, *Ma'rûzât-ı Şeyhülislâm (Abdullah Efendi)*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbî, nr. 2054/2.
- Yûsufendizâde Abdullah Hilmi, *Risâle fî harf-i dâdi's-sahîha*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1261.
- Yüksel, Ahmet, "Arap Dilinde Me'âni'l-Hurûf İlmine Dair Literatür Çalışmaları", *EKEV Akademi Dergisi*, 2004, sayı: 20, s. 295-306.
- Zirikli Hayruddîn b. Muhammed, *el-A'lâm*, b.y.y: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 2002, IV.

